

HADİS TETKİKLERİ DERGİSİ
JOURNAL OF HADITH STUDIES/مجلة بحوث الحديث
XVII ✖ 1 ✖ 2019

Bir İstılah Denemesi: Evsâtu Vurûdi'l-Hadîs

Necmeddin ŞEKER*

“A Term Succession:
Evsâtu Vurûdi'l-Hadîth”

Abstract: It is known that the methodology of hadîth is a science of technical terms. Because the terms of hadîth both the reliability and the meaning of the hadîths, it is vitally important. From this point of view, a rich literature has been created in this area. We want to make an attempt to make a contribution to this area. This attempt is a different version of the concept of ‘esbâbu'n- nüzûl’ for the Qur’ân in recent times. This term will be described as in “evsâtu vurûdi'l-hadîs” to express the historical environment and conditions in which the hadîths existed. Because the Prophet lived in a particular geography of the world in a certain period of time as a human being. The circumcision/hadîth, which was experienced by the Prophet, appeared in a historical setting depending on the elements of time and space. Knowing these conditions is very importance in understanding the hadîths correctly. On this occasion, it will be tried to be based on the hadîth science by defining the “evsâtu'l-vürûd” term in articles.

Citation: Necmeddin ŞEKER, “Bir İstılah Denemesi: Evsâtu Vurûdi'l-Hadîs” (in Turkish), *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XVII/1, 2019, pp. 23-40.

Keywords: Circumcision, history, environment, interpretation.

I. Giriş

Hız. Peygamber’in Kur’ân’dan hayata yansıyan sünneti, bu hayatın doğal akışı içerisinde, şartlara ve ihtiyaçlara bağlı olarak, tarihî bir vasatta (ortam) vârid olmuştur. Ancak daha sonra hadis formunda metinleştirilen bu rivâyetlerin doğru anlaşılması, tarihî ortamından uzaklaştıkça zorlaşmıştır. Oysa bu rivâyetlerin muhtevası, bilgi değeri, dinî veya dünyevî bir hükme delaleti, vârid oldukları tarihî vasatın bilinmesine bağlıdır.

Nitekim sahâbe nesli, Hız. Peygamberin muhatabı olmak hasebiyle bizzat olayların içinde yer alıp kime neyin ne zaman nerede niçin söylendiğini, ya da yaptığını, muradının ne olduğunu nispeten daha iyi bildikleri için bu konuda ciddi bir anlama problemi yaşamamıştır.¹ Ancak sünnetin vürûdunda aktif rol

* Doç. Dr., Kahramanmaraş Sütcü İmam Üniv., İlahiyat Fak., Hadis, KAHRAMANMARAŞ, nseker38@hotmail.com

¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bünyamin Erul, *Sahâbenin Sünnet Anlayışı*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları 2014.

oynayan bu neslin zamanla tükenmesi, rivâyetlerin ortaya çıktığı tarihî ve coğrafi ortamın değişmesi, diğer taraftan sonraki süreçte ortaya çıkan ilmî, fikrî ve siyasi hareketlerin etkisiyle² rivâyet metinleri üzerinde gerçekleştirilen bir takım tasarruflar³ hadislerin vârid oldukları ortamla olan bağını kısmen koparmış dolayısıyla da doğru anlaşılmasını zorlaştırmıştır.

Aynı şekilde söz konusu tarihî ortam ve şartlardan uzaklaşıldıkça, hem dilde bir takım değişimler meydana gelmiş⁴ hem de bu değişime bağlı olarak vürûd ortamlarıyla ilgilerinin kurulması zorlaşmıştır.⁵ Bu zorlukların bertaraf edilmesi ve ihtilafların giderilmesi için de hadislerin ortaya çıktığı vasatın iyi bilinmesi kaçınılmaz hale gelmektedir.

Söz konusu vasatı oluşturan tarihî arka plânın tespiti,⁶ Hz. Peygamberin ve sahâbenin günlük hayatında neler yaptığı, hangi ortamlarda bulunduğu, nelerle karşılaştığı ya da kimlerle nasıl muhatap olduğu gibi kısmen Siyer ilmîne de taalluk eden bir takım sorulara cevap niteliği taşıması bakımından da önemlidir.⁷

Bu durum, en çok da Hz. Peygamberi bir postacı gibi nitelendirip vahyin tebliği dışında hiçbir şey söylemediği/yapmadığı şeklinde anlaşılabilir bir takım mesnedsiz iddialarda bulunanlara cevap niteliği taşıyacaktır. Zira bu iddia sahipleri, Hz. Peygamberin görevinin sadece Kur'ân'ın tebliğinden ibaret olduğunu, onun Kur'ân dışında hiçbir hüküm getirmediğini savunmaktadır.⁸ Bu iddialarıyla Hz. Peygamberin çeyrek asra yakın bir sürede yerine getirdiği nübüvvet vazifesini ifâ ederken yaşadığı ferdî ve içtimaî olayları görmezlikten gelmektedirler. Oysa Kur'ân, O'nu 'mübellîg'⁹ vasfının yanı sıra,

² Ömer Özpinar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 2013, s. 69-250.

³ Bu tasarruflar, rivâyet metninin anlamını etkileyen ihtisar veya taktî yoluna gidilmesi, mana ile rivâyete cevaz verilmesi, ayrıca bilerek veya bilmeyerek râvilerden kaynaklanan kalb, idrâc, tashîf ve tahrîf şeklindeki bazı müdahalelerdir. Bu konuda bkz. Süleyman Doğanay, *Hadis Rivâyetlerinde Râvî Tasarrufları ve Doğurduğu Problemler*, İstanbul: İsam Yayınları, 2009.

⁴ Metnin anlaşılmasında dil unsurunun önemi konusunda bkz. M. Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara: Otto Yayınları 2015, 321-332.

⁵ Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, İstanbul: İFAV Yayınları 2011, 151.

⁶ Bu konuda tarafımızdan yapılmış benzer bir çalışma için bkz. Necmeddin Şeker, "Hadislerin Anlaşılmasında Tarihî Bağlamın Rolü", *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XVI/2, 2018, s. 7-24.

⁷ Hadis ve Siyer ilimlerinin benzerlikleri ve farklılıkları konusunda bkz. Fuat İstemi, "Hadis ve Siyer İlimlerinin Metodolojik Benzerlikleri ve Farklılıkları", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 2018. Sayı. 3, s. 145-151.

⁸ Bu mevzudaki tartışmalarla ilgili detaylı bilgi için bkz. Saffet Sancaklı, *Hadis İnkârçılığı*, İstanbul: Rağbet Yayınları 2017, s. 70; Enbiya Yıldırım, *Kur'ân Bize Yeter Söylemi*, Ankara: Takdim Yayınları 2019; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi*, 216.

⁹ İlgili ayetler için bkz. el-Mâide, 5/67; el-A'râf, 7/62, 68; el-Ahkâf, 46/23; el-Ahzâb, 33/39.

‘mübeyyin’¹⁰, ‘münzir’¹¹, ‘mübeşşir’¹², ve ‘üsve-i hasene’¹³ olarak da nitelendirilmektedir. Kur’ân’da defalarca zikredilen ve birer ilahî emir mesabesinde olan bu nebevî vazifelerin yerine getirilmesi, onun bir beşer olarak toplum içinde yaşaması ve onlarla mübaşeretini ile mümkün olacaktır. Nübüvvetin muktezası olarak Hz. Peygamber de bunu yapmıştır. Karşılaştığı her soruna çözüm üretmek için ille de Cebrâil’in getireceği bir vahyi beklemek durumunda kalmamış, yeri geldiğinde -vahyin kontrolünde- bazı problemleri bir takım tasarruflarda bulunarak¹⁴ çözüme yoluna gitmiştir.

Bu makalede yukarıdaki mülahazaları da gözeterek, Hz. Peygamber tarafından yaşanmış hayatın tezahürleri olan sünnetin/hadislerin vârid olduğu ortam ve şartların tespiti ve onların anlaşılmasına katkısı üzerinde durmaya çalışacağız. Bunu, esbâbu’l-vürûd’a nazire yaparak evsâtu’l-vürûd (أوساط الورود) terkihiyle ifade etmek istiyoruz Zira Kur’ân’ın bir nüzûl ortamı¹⁵ olduğu gibi hadislerin de bir vürûd ortamı vardır.¹⁶ Ancak maalesef bazı hadislerin vasat-ı vürûdu ya hiç zikredilmemiş -zikredilenler de kısmen esbâbu’l-vürûd kapsamında değerlendirilmiş- veya mevcut hadis kaynaklarının yazılış amaçlarına bağlı olarak¹⁷ hazfedilmiş, dolayısıyla da bize kadar ulaşmamıştır. Bundan ötürü her hadisin vasat-ı vürûdunun korunarak günümüze kadar ulaştığını söylemek zordur. Nitekim sebep-i vürûdu tespit edilerek bir araya toplanan hadis sayısının bile mevcuda nispetle çok az olduğunu ilgili literatürden anlıyoruz.¹⁸ Oysa sünnetin vârid olduğu tarihî vasat/ortam, onun varlık sebebidir.

¹⁰ bkz. el-Maide, 5/19, 92; İbrahim, 14/4.

¹¹ el-Bakara, 2/119; Fatır, 35/24; Fussilet, 41/4; el-Furkân, 25/56; el-İsrâ, 17/105; el-Fetih, 48/8.

¹² el-Bakara, 2/119; Fatır, 35/24; Fussilet, 41/4; el-Furkân, 25/56; el-İsrâ, 17/105; el-Fetih, 48/8.

¹³ el-Ahzâb, 33/21.

¹⁴ Hz. Peygamberin tasarrufları ile ilgili bir takım tasnifler için bkz. İbn Âşûr, *İslam Hukuk Felsefesi*, İstanbul: İklim Yayınları 1988, s. 47-62.

¹⁵ Bu hususta bkz. Fatih Tiyek, *Kur’ân’ın Kamuoyu Oluşturmadaki Rolü*, Ankara: Ankara Okulu 2018, s. 39-42.

¹⁶ Hatta Kur’ân’ın nazil olduğu ortam -zaman ve mekân bakımından- oldukça sınırlı iken hadislerin vârid olduğu ortam hem zaman hem de mekân olarak daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Zira Kur’ân’ın tamamı Hz. Peygambere vahyin inmeye başladığı H. 610 yılı ile vefat ettiği H. 632 yılları arasında Mekke ve Medine’de nazil olmuştur. Oysa rivâyetler bu zaman ve mekânı da içine alan çok daha geniş bir alanda ortaya çıkmıştır. Metinleşme sürecini de göz önünde bulunduracak olursak bu durumun iki asırlık bir dönemi kapsadığını söyleyebiliriz.

¹⁷ Bu eserler ağırlıklı olarak fikhî konulardaki hadisleri ihtiva etmektedirler. Dolayısıyla müellifler eserlerine aldıkları hadisleri seçerken dinî bir hükme delalet edip etmediklerini göz önünde bulundurmaya çalışmışlardır. Bunları da tarihi bağlamlarından soyutlayarak, hatta bazen ihtisar bazen de taktî yoluna giderek sadece açtıkları bab başlığına uygun olan kısımları alıp nakletmişlerdir.

¹⁸ Bu konuda günümüze ulaşmış müstakil iki eserden bahsetmek mümkündür. Bunlardan birincisi Celâleddîn Suyûtî’ye ait *el-Luma fi esbâbi’l-vürûdi’l-hadis* (Beyrut: Dârü’l-Kütübü’l-

Çünkü yukarıda işaret edildiği üzere her hadis/sünnet muhakkak bir zaman diliminde ve belli bir mekânda, sorulan bir soru veya yaşanan bir olay üzerine vârid olmuştur. Bunların bilinmesi sünneti doğru anlamamızı kolaylaştıracak, yanlış anlamaları da giderecektir.

II. Evsâtü Vurûdî'l-Hadîs

Evsâtü'l-vürûd ilk defa bizim dillendirdiğimiz bir ıstılahtır. Literatürde bu kavramsal ifadeye rastlanmadığı gibi, bu kadar önemli olmasına rağmen ne klasik dönemde ne de çağdaş zamanlarda bu alanda yapılmış bir çalışma da mevcut değildir. Ne mütekadimûn ne de müteahhirûn dönemi hadis usulü kitaplarında bu terkibe rastlayabilmiş değiliz. Hatta buna en yakın ifade olan esbâbu'l-vürûd terkibi bile ne yazık ki klâsik usul kitapları da dâhil olmak üzere hadis literatüründe hak ettiği alakayı görmemiştir.¹⁹

İlmiye 1984) isimli kitaptır. Yüz küsur hadisin esbâb-ı vürûduna yer verilen eser ale'l-ebvab telif edilmiş tek ciltlik bir çalışmadır. İkincisi ise İbn Hamza el- Huseynî'ye ait *el-Beyân ve't-ta'rif fi esbâbi'l-vürûdî'l-hadisî's-şerîf* (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye 1402/1982) isimli kitaptır. Üç ciltten oluşup, alfabetik olarak tasnif edilen eser, Suyutî'nin eserinin mütemmimi mahiyetindedir. Eserde tekrarlarıyla beraber 1800 küsur rivâyetin vürûd sebebine yer verilmiştir. Bu eserlerin her ikisi de esbâb-ı vürûdla ilgili teknik ve teorik bilgiden ziyade, belli sayıdaki bir kısım hadisleri ve sebab-i vürûdlarını tespit etmekle iktifa etmişlerdir. Fikhî baplara göre tertip edilmiş olan her iki eserde de müellifler ne yazık ki tespit ettikleri hadisler ve vürûd sebepleri arasındaki ilgiyi bile kurmamışlardır.

¹⁹ Yeri gelmişken konu bütünlüğü açısından esbâbu'l-vürûd hakkında kısaca bilgi vermek istiyoruz. Esbâb-ı vürûd teriminin tarihî süreci, esbâb-ı nüzûla dair bir kısım örneklerle dayanarak zannî- gâlib ile sahâbe ve tâbiîn dönemine kadar götürülse de bu konuda ne mütekadimûn döneminde ne de müteahhirûn döneminde müstakil bir esere rastlayamıyoruz. Mevcut klâsik hadis usulü kitaplarının büyük çoğunluğunda konuya neredeyse hiç yer verilmemiş, yer verilenlerde ise sadece kısa değerlendirmelerle iktifa edilmiştir. Meselâ bu konuya er-Râmeihürmüzî'nin (v. 360) *el-Muhaddisu'l-fâsil*'inde (Beyrut 1984), Hâkim en-Neyşâbüri'nin (v. 405) *el-Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadis*'inde (Medine 1987), Hatîb el-Bağdâdî'nin (v. 463) *el-Kifâye fi 'ilmi'r-rivâye*'sinde (Beyrut: 1988), Kadî İyâz'ın (Mûsâ el-Yahsûbî, v. 544), *el-İlma' ilâ ma'rifeti usulî'r-rivâye ve takyidi's-semâ'* adlı (Kahire, ts.) eserinde, İbnü's-Salâh'ın (v. 643) *Ulumu'l-Hadis*'inde (nşr. Nûruddîn İtr, Beyrut: Dârü'l-Fikr ts.), Muh-yiddin Yahyâ b. Şeref en-Nevevî'nin (v. 656) *et-Takrîb ve't-teysîr li ehâdisi'l-beşîr ve'n-nezîr*'inde (Mısır 1968), İbn Kesîr'in (v. 774) *İhtisârü Ulûmi'l-Hadis*'inde (Mısır ts.) ve Zey-nüddin el-İrâkî'nin (806) *Fethu'l-Muğis, şerhu elfiyeti'l-hadis*'inde (Kahire: Âlemü'l-kütüb 1988) müstakil başlık olarak hiç yer verilmemiştir.

Hadis usulüne dair eserlerin çok az kısmında bu konuya yer verilmiştir. Bunlardan Meselâ el-Bulkînî, *Mehâsinu'l-İstılâh*'ında 69. Nev' olarak "ma'rifetu esbâbi'l-hadîs" başlığıyla yer vermiş; Suyutî (v. 911), *Tedribü'r-Râvî*'de (Beyrut 1979) seksen dokuzuncu nev'i "ma'rifetu esbâbi'l-hadîs" olarak adlandırmıştır. Suyutî burada esbâb-ı vürûdun tarifine bile yer vermeden sadece önemine vurgu yapıp, hadislerin fikhının tebeyyünü açısından önemli olduğuna bir örnek üzerinden işaret etmiştir. Ardından da konu ile ilgili çalışmalara değinip sebebi vürûdu bilinen birkaç hadise yer vermekle iktifa etmiştir. Bunların yanında ayrıca İbn Hacer (v. 852) *Nüzhetü'n-nazar*'da bu konuya kısmen yer vermiştir.

Burada önce söz konusu terkinin kavramsal çerçevesini belirlemek istiyoruz. Oluşturmak istediğimiz istilâhın birinci kısmı olan *أوساط* kelimesinin müfredi *وسط* olup, “bir şeyin ortası”, “iki tarafı”, “başından sonuna kadar olan kısım”, “iki şeyin arası” gibi anlamlara gelmektedir.²⁰ Çoğulu olan *أوساط* ise hem zaman hem de mekân olarak “iki şeyin ortası” demektir.²¹ Diğer bir tabirle *أوساط* “olayların kendi içinde meydana geldiği zaman ve mekân unsurları” olarak nitelendirilebilir.²² Bir başka ifadeyle olayların başından sonuna kadar olan sürecin tamamı anlamına gelmektedir. Modern Arapçada da bu kelime çevre, muhit gibi anlamlarda yaygın olarak kullanılmaktadır.²³ Buradan hareketle *أوساط* kelimesinin Türkçe karşılıklarından birisinin de “ortam” olduğunu söyleyebiliriz. Dolayısıyla bu ifadenin, konumuzu oluşturan “*hadis/sünnet olgusunun vârid olduğu ortam*” için uygun bir kullanım olacağını düşünüyoruz.

İstilahımızı oluşturan terkinin ikinci kelimesi olan *ورود* kelimesi de *ورد* fiilinin mastarı olup lûgat kitaplarında “su kaynağı”, “suyolu” veya “su kaynağına

Bu konudaki çağdaş araştırmalara gelince Ramazan Ayyvallı tarafından *Hadiste Esbâbu'l Vürûd* adıyla Türkçe olarak hazırlanmış ancak basılmamış bir doktora tezi ve bir makale (“Hadislerin Vürûd Yerleri, Zamanları, Sebepleri”, *Diyanet Dergisi*, 1989, cilt: 25, sayı 4); Sadık Cihan’a ait *Hadisler ve Ortaya Çıkış Sebepleri* (Ankara 2008) isimli kitabı, Serkan Demir tarafından hazırlanmış doktora çalışması (*Rivâyet Kitaplarında Esbâbu'l-hadis*, MÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü 2016, Dan. Hasan Cirit) ile bir makale (“Müstakilleşme Sürecinde Sebebi Vürûd Bilgilerinin Bazı Hadis Meselelerinde Kullanımı”, *İnönü Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Güz 2016/7(2)) ve Yavuz Köktaş tarafından “*Esbâbu Vürûdî'l-hadis: Kapsamı ve İçeriğine Yeni Bir Bakış*” (*Usûl*, 4 (2005/2), 131 - 156) başlıklı bir makalesinden söz edilebilir.

Diğer taraftan bizim “evsâtü'l-vürûd” olarak nitelendirdiğimiz konuyla yakından alakalı bir kısım çağdaş çalışmalara da rastlamaktayız. Özellikle Nurettin Agitoğlu tarafından hazırlanan *Hadislerin Anlaşılmasında Bağlamın Rolü* başlıklı bir doktora tezi (Erzurum, Atatürk Üniv., Sosyal Bilimler Enstitüsü 2012, Dan. Selçuk Coşkun) ve yine ona ait alanla ilgili iki makaleye (“Hadiste Bağlam İnşası”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 2013, cilt: VI, sayı: 5, s. 127-145 ve “Hadiste Bağlam -Bağlamın Anlam Alanı, Çeşitleri ve Önemi-” *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, cilt: XVIII, sayı: 1, s. 105-132) işaret etmeliyiz. Benzer bir çalışma Kemal Özcan’ın, “Hadislerin Anlaşılmasında Bağlamın Önemi”, Çukurova Üniversitesi, *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (2) isimli makalesidir. Yeri gelmişken bu konuda oldukça kıymetli veri ihtiva eden Nevzat Tartı’ya ait *Tarihsellik Düşüncesi ve Hadislerin Anlaşılması* (Ankara: Otto Yayınları 2016) isimli doktora tezi ile Mustafa Işık’ın 5N-1K kuralını uygulayarak hazırladığı *Hadisleri Anlama Yöntemi* (Kayseri: Lâçin Yayınevi 2014) isimli çalışmasına da işaret etmekte fayda vardır.

²⁰ Rağib el- İsfahânî, *el-Müfredat*, çev. Mustafa Yıldız, İstanbul: Çıra Yayınları 2017, 108, 109; İbnü'l-Esir el- Cezerî, Meccüddîn el-Mübârek b. Esirüddîn, *en-Nihâye fî garîbi'l hadîs ve'l-eser*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiye I-V, V, 183.

²¹ İbn Fâris Ebu'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ, *Mu'cemu Mekâyisi'l-luga*, Beyrut: Daru'l-Ciyil 1991. VI, 108; İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadis*, V, 184.

²² Heyet, *el- Mu'cemu'l-Arabiyetu'l-Esâsiyye*, Laros yayınları ts., s. 1306-1307.

²³ bkz. Mevlüt Sarı, *el-Mevârid Arapça-Türkçe Lugat*, İstanbul: Bahar Yayınları ts., s. 1654.

ulaştırın yol” anlamındadır.²⁴ İlk bakışta ورود ifadesinin sözlük anlamı ile bizim burada kullandığımız terim anlamı arasında doğrudan açık bir ilişki görülmemektedir. Ancak biraz dikkat edildiği zaman kelimenin sözlük anlamındaki “suyun kaynağı” ya da “kaynağa ulaştırın yol” ile hadis metinlerinin kaynağı ya da kaynağına götüren yol arasında latif bir ilgi kurulabilir.

Bu iki kelimenin terkibiyle elde ettiğimiz أواسط الورود ise bir sözün söylendiği ya da olayın meydana geldiği zaman ve mekânı ifade etmektedir. Biz bu terkibi, tefsir ilmindeki esbâbı nüzûl ve hadis ilmindeki esbâb-ı vürûd ıstılahlarından esinlenerek elde etmiş bulunuyoruz. أواسط الورود terimini hadis ilmi açısından “*gerek zaman gerek mekân gerekse şartlar bakımından hadis/sünnet olgusunun ortaya çıktığı ortam*” şeklinde tanımlamak mümkündür.

Yukarıda ifade edildiği üzere her rivâyetin vârid olduğu bir ortam (vasat) veya vesile (sebe) muhakkak vardır. Zira her hadis/sünnet olgusu ya bir soru ya da bir olay üzerine vârid olmuştur. Ancak rivâyetlerin vürûduna neden olan bu sorular veya olaylar ile ilgili bilgilerin kahir ekseriyeti tarihî süreçte bazı mülahazalardan ötürü ihmal ya da ihlal edilmiştir.²⁵

Bu durumda hadislerin ortaya çıktıkları ortam ve şartların tespiti için bir takım alternatif arayışlara gitmek gerekecektir. Bunun için de konuyla yakın alakası bakımından akla ilk gelen esbâbu'l-vürûd ilmidir. Ancak esbâbu'l-vürûdun bizim meramımızı ifade etme bakımından yeterli olmadığı kanaatindeyiz. Esbâbu'l-vürûd ile evsâtu'l-vürûd arasında bir takım farklılıklar olduğunu düşünüyoruz. Bunlardan en önemlisi hadislerin evsâtu'l-vürûdunun, esbâbu'l-vürûdünden daha geniş bir alanı kapsadığı gerçeğidir. Zira esbâbu'l-vürûd daha çok her hangi bir sözün söylenme sebebi ile ilgilidir. Oysa evsâtu'l-vürûd, muhteva bakımından rivâyetlerin vârid oldukları zaman, mekân ve sosyo-kültürel şartların tamamını ihtiva etmektedir. Diğer bir farklılık da esbâbu'l-vürûdun genel itibarıyla tek tek her bir hadis için geçerli olması, evsâtu'l-vürûdun bunun yanında hadis/sünnet olgusunun ortaya çıktığı sosyal, kültürel, tarihi ve coğrafi unsurların tamamını bir bütün halinde değerlendirmeyi hedeflemesidir. İkisi arasındaki bir başka farklılık ise bu konudaki sorulara verilecek cevaplarla ilgilidir. Meselâ esbâbu'l-vürûd daha çok değerlendirmeye tabi tutulacak olan rivâyetle ilgili sorulabilecek olan “niçin” sorusunun cevabını bulmamızı sağlarken; evsâtu'l-vürûd, rivâyet metnine soracağımız “kim(e)”, “nerede”, “ne zaman” “nasıl” sorularına cevap bulmamıza yardımcı olacaktır. Bir

²⁴ İbnü'l-Esir, *en-Nihâye*, V, 173.

²⁵ Ayrı bir çalışmaya konu olacak kadar önemli olan bu hususta kısaca şunları söylemek mümkündür: 1. Rivâyetlerin vârid olduğu ortamları veya sebepleri ihtiva eden bilgiler hem ezberlenmesi hem de yazılması bakımından ayrı bir külfet olacağı için terk edilmiş olabilir. 2. Kitâplardaki kabarıklığı önlemek için bu bilgiler hafzedilmiş olabilir. 3. İlk dönem eserlerinde rivâyetler daha çok fikhî istinbat amacıyla ele alınmıştır. Bu bilgiler de doğrudan hükme tesir etmediği için değerlendirmeye tabi tutulmamış dolayısıyla da terk edilmiş olabilir. 4. Rivâyetler çoğaldıkça muhafaza edilmesi zorlaştığı için nebevî mesajın dışında kalan tebei bilgiler göz ardı edilmiş olabilir.

başka önemli husus da bütün rivâyetlerin esbâb-ı vürûdunun kayıt altına alınarak günümüze kadar taşınmadığı gerçeğinden hareketle tek tek her hadisin sebab-i vürûdunu elde etmenin zor olduğu ancak Asr-ı saâdetin tamamının bütün hadisler için ortak bir vürûd ortamı (vasatı) olarak nitelendirilmenin daha kolay olacağı gerçeğidir. Bu mülahazalardan dolayı evsât-ı vürûdun tespiti ayrı bir önem kazanmaktadır. Bu tespit için de üç alternatif yol olduğunu düşünüyoruz.

Birincisi, söz konusu dönem ve coğrafi bölge ile ilgili bütüncül bir bakış açısı oluşturmak, yani zaman olarak Kur'an'ın nazil olduğu Asr-ı saâdeti, mekân olarak da Cezîretü'l-Arab'ı bir bütün halinde göz önünde bulundurmak; İkincisi de her bir rivâyetin tek tek ele alınarak nerede, ne zaman ve nasıl vârid olduğunu tespit şeklinde olacaktır. Ancak şunu hemen ifade edelim ki her rivâyet için bu bilgilerin birebir tespiti her zaman mümkün olmayabilir. Bu durumda üçüncü bir yol olarak metnin zahirinde görünmeyen ancak satır aralarında gizli ya da açık var olan karinelere ya da ortam bilgilerinden yararlanma yoluna gidilmesi icap edecektir. Bu da ancak akıl yürütme yöntemiyle mümkün olabilir.

Şimdi bunların her birisini ayrı bir başlık altında detaylandırarak ele almak istiyoruz.

1. Hadis/Sünnet Olgusunun Ortaya Çıktığı Tarihî Vasatın Bir Bütün Halinde Ele Alınması

Bu bağlamda Hz. Peygamberin içinde yaşadığı tarihî vasatın sosyal yapısı, kültürel değerleri, dinî hayatı, ekonomik işleyişi, ticarî durumu, coğrafi konumu, iklim yapısı, dil unsuru gibi hususların her birisinin hadis metinlerinin daha sağlıklı anlaşılması bakımından tek tek ele alınarak kendileriyle ilgili rivâyetlere tesirinin incelenmesi gerektiğini düşünüyoruz.²⁶

Rivâyet metinlerinin vârid olduğu vasatı oluşturan unsurlar ile ilgili şunları söylemek mümkündür:

Zaman

Burada söz konusu edilen zaman unsuruyla Hz. Peygamberin ve Sahâbenin yaşadığı dönemin tamamının, diğer bir ifadeyle nübüvvetin başlangıcından birinci asrın sonuna kadar olan dönemin tümünün bir bütün olarak göz önünde

²⁶ Bu hususların her birisi, bir yönüyle erken dönem İslam tarihi ve siyer konularıyla da doğrudan ilgilidir. Dolayısıyla ortaya konulacak olan bu bulgular ile aynı zamanda siyer ilmine de malzeme sağlanmış olacaktır.

bulundurulması kastedilmektedir.²⁷ Zira hadislerin vârid olduğu zaman dilimleri de zuhur ettikleri tarihsel mekânlar kadar önem arz etmektedirler. Meselâ Mekke döneminde vârid olan bir rivâyet ile Medine döneminde vârid olan bir rivâyet,²⁸ diğer bir ifadeyle hicretten önce söylenmiş bir söz ya da işlenmiş bir fiil ile hicretten sonra söylenmiş bir söz ya da işlenmiş bir fiil, değer, muhteva ve hüküm bakımından farklılık arz edecektir.²⁹ Hakeza Hz. Peygamberin katıldığı bir savaşın veya seferin öncesine veya sonrasına dair zaman dilimleri, ilgili rivâyete yüklenecek anlamı belirgin bir şekilde etkileyecektir.³⁰ Aynı şekilde her hangi bir ayetin nüzûlünden önce veya sonra vârid olmuş bir rivâyet, ayetin nüzûl zamanına göre hüküm giyecektir.³¹ Dolayısıyla Kur'ân'ın nüzûl süreci ile hadislerin vürûd süreci arasındaki korelasyon muhakkak gözetilmelidir. Özellikle neshe konu olan rivâyetlerin hangisinin nasih, hangisinin mensuh olduğunun tespiti açısından -takribi de olsa- vârid oldukları zaman diliminin bilinmesi hayatî önem arz etmektedir.³²

Bu zamansal sürecin gözetilmesi usul açısından rivâyetlerde nesh olup olmadığını ortaya koyacağı gibi, rivâyetlerin tarihî vakıalara aykırı olup olmadıklarının tespitini ifade eden anakronizme düşülmesini de bertaraf edecektir. Günümüzde çokça dillendirilen ve bazı kesimler tarafından ayet ve hadislerin anlaşılmasında ilke kabul edilen tarihsel(cil)lik bakış açısını³³ da göz önünde bulundurduğumuzda rivâyetlerin değerlendirilmesinde, içinde vârid oldukları zaman unsuru bir kat daha önem kazanmaktadır.³⁴

²⁷ Zira hadis rivâyetlerinin derlenip toparlanması ve formel hale getirilmesi ancak bu süreçte tamamlanabilmiştir. Hatta mevkuf ve maktu' rivâyetleri de göz önünde bulunduracak olursak, bu zaman dilimini tabii dönemine kadar yaymak gerekecektir. Çünkü bu tür rivâyetlerin vürûdu Hz. Peygamber'den çok sonraki dönemlere tekabül etmektedir.

²⁸ Özellikle Mekke döneminde vârid olan rivâyetlerin daha çok tebliğ, irşat ve ahlaki konularda olduğu; Medine'de vârid olan rivâyetlerin ise bunların yanı sıra farz ibadetler, helâl ve haramlar, ahkâma taalluk eden hukukî müeyyideler, siyasi-askeri konular ve devlet yönetimi gibi alanlarda olduğu belirgin şekilde görülmektedir.

²⁹ Bir kısım dinî hükümlerin/emirlerin tespiti açısından hicret olayının bir milat kabul edildiği gerçeği göz ardı edilmemelidir.

³⁰ Meselâ Hicret, Bedir Gazvesi, Uhud Gazvesi, Mekke'nin fethi gibi Hz. Peygamber döneminin önemli olayları birçok rivâyet açısından birer milat olmuştur.

³¹ Meselâ bir rivâyetin ayetteki mutlakı takyid, mücmeli tafsil, unumu tahsis edip etmediği gibi hususlar ancak bu zaman dilimlerinin tespit edilmesi ile ortaya çıkacaktır. Ayrıca sünnetle sabit olmuş bazı hükümlerin daha sonra inen bir takım ayetlerle neshedilmiş olabileceği de dikkatlerden kaçmamalıdır.

³² Bu konuda bkz. Ali Osman Koçkuzu, *Hadislerde Nâsîh-Mensûh*, İstanbul, 1985.

³³ Bu konuda bkz. Nevzat Tartı, *Tarihsellik Düşüncesi Ve Hadislerin Anlaşılması*, Ankara: Otto Yayınları 2016.

³⁴ Aslında Kur'ân'ın nüzûl sırasına göre tertibi/tanzimi yapıldığı gibi hadislerin de vürûd zamanları esas alınarak bir takım tasnifler yapılabilir. Elbette ki bu bütün hadisler için % 100 mümkün olmayabilir. Ancak sınırları sabitlenerek belli zaman aralıkları veya belli eserler ya

Mekân

Burada söz konusu edilen mekân, hadislerin vürûdu açısından Hz. Peygamberin ve sahâbe neslinin yaşadığı veya değişik vesilelerle kısa veya uzun süre ikamet ettiği Mekke ve Medine başta olmak üzere özeld e Hicaz bölgesini, genelde ise Arap yarım adasının tamamını kapsayan alanı ifade etmektedir. Bu alanın içinde, özellikle Hz. Peygamberin ve ashâbın hac ve umre ibadeti için yaptığı seyahatlerde, katıldıkları gazvelerde, tebliğ ve irşat faaliyetleri için uğradıkları yerlerde, konakladıkları alanlar, aştıkları geçitler, dağlar, vadiler, çöller,³⁵ mola verdikleri kuyu başları, dinlendikleri hurma bahçeleri önemli mekânlardır. Özellikle Medine ve çevresi bu yönüyle bize zengin veri sağlayan yerlerin başında gelmektedir.³⁶ Hz. Peygamber'in veya sahâbenin sıkça kullandıkları meşcit³⁷, ev, çadır, çarşı-pazar, mezarlık, bahçe, yol³⁸, sokak vb. gündelik hayatın yaşandığı ve rivâyetlerin vârid olduğu dar alanlar da bunlardan bir kaçıdır.³⁹ Bu mekânların muhtevaları, özellikleri ve müştemilatları kendileriyle ilgili rivâyetlerin anlaşılmasında rol oynayan unsurlardır.⁴⁰ Hülâsa, genelde Hz. Peygamber ve sahâbenin hayatını kuşatan her yer, özeld e her bir rivâyetin vârid olduğu yerel/mahallî alanlar/mekânlar hadislerin anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

Araç ve Gereçler

Hz. Peygamberin yaşadığı dönemde ve içinde bulunduğu coğrafyada insanların günlük hayatta kullandıkları ve rivâyetlerde bir şekilde adı geçen bazı nesnelere bile yeri geldiğinde bize bir takım ipuçları sunacaktır. Meselâ o dönemde günlük hayatta kullanılan ve rivâyetlerde sıkça karşılaştığımız yatak,

da belli konular üzerinden bir takım denemeler yapılabilir. Bu tür çalışmaların uzun so-luklu ve ekip işi olacağında şüphe yoktur.

³⁵ Bu konuda bkz. Yâkût el-Hamavî, *Mu'cemü'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1979.

³⁶ Birçok rivâyette bu yer isimleri bizzat ifade edilerek zikredilmektedir. Meselâ Hayber, Beni Kurayza Yurdu, Mudar kabilesi, Beni Naccar, Harre denilen bölge gibi isimler bunlardan birkaçıdır.

³⁷ Meselâ "bir bedevinin mescidin duvarına bevlettiği"ne dair rivâyetin ya da "namaz kılar-ken kibleye tükürülmemesi, tükürülecekse sol ayağın altına tükürülmesi gerektiği"ne dair rivâyetin günümüz cami/mescit tasavvuruyla anlaşılamayacağı, ancak Mescid-i nebevinin o dönemdeki konumu ve şartları göz önünde bulundurularak anlaşılabilceği açıktır.

³⁸ Hz. Peygamberin "yollara oturmayınız..." şeklindeki uyarısının anlaşılabilmesi o dönem şartlarının göz önünde bulundurulması ile mümkün olacaktır.

³⁹ Bu konularda bkz. Ramazan el- Butî, *Fıkhu's-siyre*, Daru'l-fikr, Dımeşk ts.; Muhammed Gazâlî, *Fıkhu Siyreti'n-nebevî*, Daru'ş-şuruk, Kahire 1968.

⁴⁰ Meselâ Hz. Peygamberin mescidi ve bu mescidin o dönemdeki yapısı, şekli, ana unsurları, kullanım amacı ve fonksiyonel özellikleri göz önünde bulundurulduğunda hadis kitaplarında yer alan كتاب المساجد bölümlerindeki rivâyetleri anlamak daha kolay olacaktır. O dönemdeki sokakların ve evlerin yapısı ile çarşı-pazarların konumu da buna kıyaslanabilir.

yorgan, perde, örtü, sergi, yastık, kap-kacak, gibi ev eşyaları; farklı kumaşlardan üretilmiş giysi türleri, cübbe, sarık, mest; günlük ihtiyaçlar için kullanılan misvak, ok, yay, miğfer vb. savunma araçları gibi alet-edevat bunlardan bir kaçıdır. Bunlar aynı zamanda dönemin sosyal ve kültürel kodları hakkında da bize bir takım fikirler verecektir. Özellikle o dönemde kullanılan ancak daha sonra unutilan ya da terk edilen bazı araç ve gereçler ve bunların hammaddeleri rivâyet metnindeki konumu, manaya tesir bakımından önem arz etmektedir. Meselâ o dönemde kullanılan su kapları, bu kapların özellikleri, kullanım amaçları ya da şekilleri bir takım rivâyetlere konu olmuş hatta bazı tartışmaların da kaynağı olmuştur.⁴¹ Bunun tipik örneklerinden birisi şu rivâyette isimleri zikredilen bazı içki kaplarıdır: "*Allah resulü hantem'i yasakladı, bu toprak-tan mamul bir çeşit küptür. Dübbâ'yı yasakladı. Bu su kabağıdır. müzefet'i yasakladı, bu ziftlenmiş kaptır. Nakr'i yasakladı, bu kabuğu soyulup, içi oyulmuş hurma ağacıdır. Efendimiz, sırayı tuluklarda kurmamızı emretti.*"⁴² Görüldüğü gibi bu rivâyette isimleri zikredilen kaplar o dönemde var olan ve günlük hayatta şıra, nebiz, içki gibi içeceklerin mayalandığı veya saklandığı özel bir takım araç-gereçlerdir.⁴³ Bunların ham maddesinin ne olduğu, nasıl imal edildikleri, ne işe yaradıkları hangi amaçla kullanıldıkları bilindiği takdirde buradaki yasaklamanın gerekçesi de ortaya çıkacaktır.⁴⁴ Meselâ bu rivâyette adı geçen kapların isimleri için erken dönem "garîbül-hadîs" edebiyatı filolojik açıdan yararlanabileceğimiz önemli kaynaklar olduğu gibi, bölgede yapılacak arkeolojik kazılardan elde edilecek tarihî eserler de bu kapların hammaddeleri, özellikleri, yapılış amaçları konusunda bize bazı bilgiler verecektir. Bu da söz konusu rivâyetteki kapların kullanımının niçin yasaklandığı konusunda daha sağlıklı sonuçlar elde etmemize yardımcı olacaktır.

Coğrafi Konum ve İklim Şartları

Hadislerin doğru anlaşılması için Hz. Peygamberin içinde yaşadığı Arap yarımadası dağları, tepeleri, ovaları, su kaynakları, sahilleri ve çöl şartlarıyla bir bütün halinde dikkate alınmalıdır. Özellikle de bu coğrafi konumlardan

⁴¹ Meselâ uykudan uyanınca ellerin yıkanmadan su kabına batırılmamasını emreden rivâyet (Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992, "Taharet", 19) ile su kabının ağzını bükmeden su içilmesinin yasaklandığına ya da ruhsat verildiğine dair rivâyet (bkz. Ebû Dâvûd, "Eşribe", 17, 18) bu konuda akla gelen örneklerdendir. Bu kapların ana maddesi ve kullanım şekli gibi bir takım hususların bilinmesi Hz. Peygamberin bu konudaki emir ve yasaklarının illetini ve hikmetini anlamayı kolaylaştırır.

⁴² Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccac el Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-Sahih*, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992, "Eşribe", 57.

⁴³ Bu konuda bkz. İbnü'l-Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadis*, ilgili madde başları.

⁴⁴ Bu bilgiler de ancak söz konusu döneme dair filolojik ve arkeolojik araştırmalarla anlaşılacak bir husustur.

her hangi birisinin yer aldığı rivâyetler değerlendirilirken bunlar önem arz etmektedirler. Meselâ söz konusu coğrafyada suyun önemi buna bağlı olarak da kuyuların ve diğer durgun suların kirletilmemesine dair rivâyetlerin değerlendirilmesinde çöl ikliminin göz önünde bulundurulması önem arz etmektedir. Çünkü bazı hadis metinlerinde hem bölgenin iklim koşullarının hem de doğal şartlarının izlerine rastlamaktayız. Meselâ “/” “أُبرِدُوا بالصلاة/Namazı serinlik vaktine erteleyiniz” hadisi⁴⁵ bunun birçok örneğinden birisidir. Bölgenin iklim şartlarını bilmeden, bu rivâyeti sadece zahiri manasıyla anlamaya çalıştığımızda bir takım anlama problemleri ile karşılaşacağımız aşikârdır. Zira her fırsatta vaktinde kılınan namazın önemine vurgu yapan Hz. Peygamberin bu rivâyette namazı serinlik vaktine ertelemeyi tavsiye etmesi, tamamen o coğrafyanın iklim şartlarıyla ilgili olup gün ortasındaki aşırı sıcaklardan dolayıdır. Buna kıyasla kar, fırtına, tipi vb. insan hayatını/sağlığını etkileyen aşırı soğuklarda da namazın aynı şekilde ertelenmesinde bir beis olmayacağı sonucuna varılabilir.

Bölgenin coğrafi unsurlarının,⁴⁶ Hz. Peygamberin hicret esnasında kendisine güzergâh olarak çizdiği yolların, hac için ihrama girdiği mikat mahallerinin,⁴⁷ telbiye getirmeye başladığı sınırların ve seyahat esnasında konakladığı yerlerin coğrafi ya da fizikî özelliklerinin hatta aralarındaki mesafelerin bilinmesi, savaşların ve gazvelerin gerçekleştiği bölgeler hakkında bilgi edinilmesi ve seferlerin düzenlendiği rotaların tespiti, ilgili rivâyetlerin daha sağlıklı anlaşılmasını sağlayacaktır.⁴⁸

Sosyal Yapı

Mekke-Medine başta olmak üzere Arap yarım adasındaki kavim ve kabile yapısı Hz. Peygamber döneminde kendine has bir takım özellikler taşımaktaydı.⁴⁹ Aile hayatı, kadın olgusu, nikâh, boşanma, kız çocuklarının küçük yaşta evlendirilmesi, akraba ilişkileri, şehirlilik-bedevilik, erkek egemenliği, kölelik ve cariyelelik uygulamaları, kabile kültürü, yönetim biçimi, toplumsal

⁴⁵ Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, *Camîu's-sahîh*, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992, “Mevakitu's-salat”, (hadis no: 510).

⁴⁶ Meselâ Uhut dağı, Bedir kuyuları, Hıra ve Sevr mağaraları kendileriyle ilgili rivâyetlerin değerlendirilmesi açısından akla gelen örnek coğrafi unsurlardan birkaçıdır.

⁴⁷ Meselâ Abdullah b. Abbâs'tan gelen bir rivâyete göre Hz. Peygamber'in Medineliler için Zülhuleyfe'yi, Şamlılar için Cuhfe'yi, Necd halkı için Karnu'l-menâzil'i, Yemen halkı için ise Yelemlem'i mikât mahalli olarak belirlediği anlatılmaktadır. (Buhârî, Hacc, 7; Müslim, Hacc, 32) Fıkıh kitaplarında bir takım tartışmalara sebep olan bu mikât mahallerinin mekân ve mesafe olarak tespiti hem rivâyetlerin doğru anlaşılması hem de ibadetin sağlıklı yapılması açısından önem arz etmektedir.

⁴⁸ Bu konuda yapılmış örnek bir çalışma için bkz. Mehmet Apaydın, *Hadislerin Tespitinde Bütünsel Yaklaşım*, İstanbul: Kuramer Yayınları 2018.

⁴⁹ İbrahim Sarıçam, *Hız. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları 2012, s. 315, 316.

hiyerarşi vb. hususlar bu sosyal dokunun temel unsurlarını oluşturmaktaydı.⁵⁰ Hz. Peygamberin sünneti, bu sosyal yapı içerisinde vârid olmuştur. Cahiliye döneminden kalan bu unsurların bazıları Kur'ân ve sünnet tarafından yasaklanmış, bir kısmı onaylanarak devam ettirilmiş, bazıları da tashihten geçirilerek devam ettirilmiştir. Dolayısıyla hadis formuna sokularak bize intikal ettirilen ve dönemin toplumsal dokusunu yansıtan bu tür rivâyetler değerlendirilirken dönemin sosyal yapısının göz önünde bulundurulması, bunların hangilerinin dinî hangilerinin örfî ya da hangilerinin tarihsel hangilerinin evrensel olduklarının tespiti bakımından önem arz etmektedir.⁵¹

Kültürel Değerler

Hadislerin vârid olduğu nübüvvet asrının kültürel yapısı da, sünnetin anlaşılmasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Aile hayatı, akrabalık münasebetleri, komşuluk ilişkileri, yeme-içme, giyim kuşam, hasta ziyareti, doğum-ölüm, düğün ve cenaze merasimleri bunlardan birkaçıdır. Bu konulardaki rivâyetlerin doğru anlaşılması için dönemin örf ve adetleri ile gelenek ve göreneklerinin iyi bilinmesi gerekmektedir. Bunlar, özellikle Hz. Peygamberin -bir takım çevrelerce tartışma konusu yapılan- giyim-kuşam, sağlık, beslenme vb. bazı uygulamalarının dinî mi örfî mi olduğunu tespit bakımından daha fazla önem arz etmektedirler.

Ekonomik ve Ticarî Yapı

Tarihin her döneminde olduğu gibi nübüvvet asrının da kendine has ekonomik ve ticari bir yapısı vardı. Her ne kadar sonraki dönemler kadar gelişmiş düzenli bir devlet yönetimi, buna bağlı olarak işleyen ekonomik bir sistem olmasa da, dönemin ve bölgenin kendi şartlarında işleyen ekonomik bir düzeni vardı.⁵² İnsanların ticari amaçlı kullandıkları para, altın ve gümüş gibi madenler, savaşlarda ve avcılıkta kullandıkları alet-edevat, giyim-kuşam için kullandıkları kumaş ve deri, taşımacılıkta kullandıkları çeşitli hayvanlar, beslenme amaçlı tükettikleri hayvansal ürünler, üzüm, hurma ve buğday, arpa vb. tahıl ürünleri, başta olmak üzere -sonraki dönemlere oranla- fazla çeşitliliği olmanın ticaret malları bunlardan bir kaçısıdır.⁵³ Birçok rivâyete konu olan bu ticaret mallarının özellikleri, ekonomik değerleri, zekâta dâhil olup olmadıkları ancak o dönem şartları muvacehesinde ele alınarak değerlendirildiğinde ilgili rivâyet

⁵⁰ Dönemin sosyo-kültürel yapısı konusunda bkz. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, İstanbul: Kayıhan Yayınları 1985, I, 87, 88.

⁵¹ Özellikle tarihten günümüze çokça tartışma konusu edilen cariyelik-kölelik müessesesi, olumsuz kadın algısı, kız çocuklarının küçük yaşta evlendirilmesi, çok evlilik vb. konulardaki rivâyetlerin daha sağlıklı değerlendirilmeleri açısından dönemin sosyo-politik yapısının iyi analiz edilmesi ciddi bir zarurettir.

⁵² İbrahim Sarıçam, *Hz. Muhammed ve Evrensel Mesajı*, s. 306-314.

⁵³ O dönemin ekonomik ve ticari faaliyetleri için bkz. İbrahim Hasan, *İslam Tarihi*, I, 83-86.

metinleri daha sağlıklı anlaşılacaktır. Aksi takdirde zekât ve fitreye taalluk eden ticaret malları konusunda vârid olup günümüzde tartışma konusu olmuş birçok hadis ile ilgili anlama problemi yaşanacaktır.⁵⁴ Eğer dönemin tarihî konjonktürü göz önünde bulundurularak bu rivâyetler değerlendirilmese bu tartışmalar devam edecektir.

Aynı şekilde alış-veriş merkezi olarak kurulmuş pazar yerleri⁵⁵ ve panayırlar, mal alım ve satımında kullanılan ölçü ve tartı birimleri⁵⁶, mübadele için kullandıkları para, altın, gümüş gibi değerler, ekonomik faaliyetlerin temel unsurları olarak kayıtlara geçmiştir. Bu konulardaki rivâyetlerin değerlendirilmesi ve doğru anlaşılması açısından o dönemin ticarî ve ekonomik şartların ve bunlara taalluk eden unsurların bilinmesi icap etmektedir.

Dil Unsuru

Dillerin de insanlar ve toplumlar gibi zamanla değiştiği bilinen tarihî ve sosyolojik bir vakiydir. Her milletin dili, toplumsal dönüşümle birlikte evrilererek değişmektedir. İnsanlık tarihi bunun örnekleriyle doludur. Hz. Peygamber ve sahâbe dönemi Arap yarımadasında kullanılan dil ve bu dilin farklı lehçeleri de bundan nasibini almıştır. Arapçadaki bu değişim, dinin temel kaynakları olan Kur'ân ve sünnetin vârid olduğu dil olması bakımından daha fazla önem kazanmaktadır. Dolayısıyla Kur'ân ve sünnetin vârid olduğu dilin bozulmamış orijinal halinin bilinmesi, gerek Kur'ân'ın gerekse hadislerin doğru anlaşılması açısından oldukça önemlidir.⁵⁷ Zira hem Kur'ân ayetlerinde hem de hadis rivâyetlerinde yer alıp sonraki dönemlerde anlam daralması, kayması ya da buharlaşması sebebiyle anlaşılamayan ya da yanlış anlaşılan bir takım ifadelerden dolayı birçok ayet tevil edilmiş, hadisler ise eleştirilmiş hatta ret bazen edilmiştir.⁵⁸ Bu yönüyle baktığımızda dinin teşekkül ettiği tarihî vasatta kullanılan

⁵⁴ Meselâ zekâta veya fitreye tabi olarak ismi zikredilen ticaret malları konusunda günümüzde bile tartışmaya açık olan rivâyetler kaynaklardaki yerini korumaktadır. Bu rivâyetlerde zekât ve tasadduk için daha çok koyun, deve, arpa, buğday, hurma, kuru üzüm gibi günümüzde çok yaygın olmayan mallar söz konusu edilmektedir. Lafza ve şekle bağlı yorumlarda ısrarla bunlar esas alınırsa özellikle günümüz açısından bir takım sıkıntılar yaşanacaktır.

⁵⁵ Meselâ "... Allah'ın en fazla nefret ettiği yerler çarşı ve pazardır" hadisi (Müslim, "Mesâcid" 288) bu yönüyle üzerinde düşünülmesi gereken bir rivâyettir.

⁵⁶ Zerre, miskal, zira', sa', müdd, ritl, vb. ölçü ve tartı birimlerinin günümüzde neye tekabül ettiğinin tespiti bunun örneklerinden sadece birisidir. Hz. Peygamber dönemine ait olup günümüze ulaşmış olan bazı tartı ve ölçü aletleri bizzat incelenerek bu konuda daha sağlıklı sonuçlar elde edilebilir.

⁵⁷ Hadis metinlerinde yer alan bazı ifadelerin o dönemdeki anlamları için bkz. İbn Esir, *en-Nihâye fi garibi'l-hadîs*, II, 166, 200; IV, 199, 274, 294.

⁵⁸ Meselâ rivâyetlerde yer alıp dil açısından bir takım farklı anlamalara konu olmuş "nebiz" kelimesi ile ilgili tartışmalar için bkz. İbn Teymiye, Şeyhu'l-islam Takiyüddin Ahmed b. Abdulhalim, *Refu'l-Melâm 'ani'l-Eimmeti'l-A'lâm*, Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî ts. 39.

orijinal dilin onun anlaşılmasında ne kadar ehemmiyetli olduğu görülecektir.⁵⁹

2. Tikel Olarak Her Bir Rivâyetin Vârid Olduğu Mahallî Ortamın Birebir Tespiti

Burada mahallî ortamdan kastımız her bir rivâyetin içinde vârid olduğu tarihî vasatın birebir tespit edilip ilgili rivâyetlere uygulanmasıdır. Yani Hz. Peygamber bir sözü hangi ortamda, ne zaman, niçin söyledi? Muhatabı kimdi? Olayın aslı neydi?⁶⁰ O ortamda başka kimler vardı? Tespit etme imkânı varsa, olayın vuku bulduğu mevsimden⁶¹ tutunuz mekâna kadar bütün unsurlar birebir göz önünde bulundurulmalıdır. Hatta mümkünse olayın vuku bulduğu ya da sözün söylendiği ortamdaki metin dışı diğer faktörler de tespit edilerek incelenmelidir. Metnin dış bağlamını oluşturan canlı cansız varlıkların nitelikleri, özellikle rivâyet metninde adı geçen veya kendisinden bahsedilen nesnelerin bilinmesi hatta o dönemde ne işe yaradıklarının, hangi amaçla kullanıldıklarının tespit edilmesi, metne yüklenecek anlam bakımından önemlidir.⁶² Yani bir rivâyet metni değerlendirilirken sadece bize aktarılan söz veya fiil değil, bu sözün veya fiilin siyak ve sibakının (bağlamının) bütün çevrenleriyle birlikte ele alınması gerekir. Zira bir kısım rivâyetlerle ilgili ihtilafların sebebi,

⁵⁹ Hatta bu önemine binaen erken dönemlerden itibaren Hz. Peygamberin kullandığı dil konusunda zengin bir garibu'l-hadis edebiyatı oluşmuştur Bu konuda bkz. Kettanî *Risâletü'l-müsatrefe*, İstanbul: İz Yayıncılık 1994, 233, 234; Mücteba Uğur, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Türkiye Diyanet vakfı yayınları, Ankara 1996, s. 101-107.

⁶⁰ Bu konuda “Bir kadını kendilerine yönetici yapan millet iflah olmaz” hadisi örnek verilebilir. Günümüzde bir takım siyasi tartışmalara da konu olup eleştirilen bu rivâyetin hangi olay ile ilgili olarak söylendiği ya da muhatabın kim olduğu vuzuha kavuşturulduğu takdirde söz konusu yanlış anlama problemleri de giderilmiş olacaktır. Ebû Bekre Nufeyr b. Hâris’in rivâyetine göre Hz. Peygamberin davet mektubunu yırtıp parçalayan Sâsânî kralı Kisra’nın ölümünden sonra onun yerine kızı yönetici olarak görevlendirilmiştir. Bu haberi duyan Hz. Peygamber “Bir kadını kendilerine yönetici yapan millet iflah olmaz” sözünü söylemiştir (Buhârî, “Meğazi”, 82, “Fiten”, 18; Tirmizî, “Fiten”, 75; Nesai, “Kudâd”, 8; Ahmed b. Hanbel *Müsned*, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992, V, 38, 42.) Bu söz Sâsânî milletin idare(cisi) ile ilgili tarihî bir vakiayı tespit sadedinde söylenmiştir. Rivâyette bir nehiy/ yasaklama yoktur. Tamamen münferit bir haberden ibarettir. Dolayısıyla genelleştirilmesi ve dinî bir yasaklama şeklinde yorumlanması doğru değildir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hacer Fethu'l-bari Riyad, ts. XIII, 54-56. Ayrıca bkz. İbrahim Sarmış, *Rivâyet Kültüründe Olumsuz Kadın Algısı*, I-II, İstanbul: Dünya Yayıncılık 2016, I, 127-140.

⁶¹ Meselâ hac aylarıyla ilgili Hz. Peygamberin getirdiği bazı yasaklar ya da ruhsatlar tamamen mevsimseldir.

⁶² Aslında bu tür bilgiler kısmen garibu'l-hadis kaynaklarında, daha çok da şerh kitaplarında ele alınmış, uzun uzun değerlendirilerek rivâyetlerin anlaşılmasına katkıları ortaya konmuştur. Dolayısıyla tartışmaya açık rivâyetler muhakkak şerhlerine bakılarak değerlendirilmelidir.

siyak ve sibakının tam anlaşılmasından dolayıdır.⁶³ Meselâ bir rivâyetin yolculukta ya da savaş meydanında vârid olması, ona bina edilecek hüküm bakımından önem arz ettiği gibi⁶⁴ çarşı-pazarda hatta gece veya alaca karanlıkta söylenmesi/yapılması da ona yüklenecek anlamı etkileme bakımından önem arz etmektedir.⁶⁵ Rivâyetin vârid olduğu ortamdaki aşırı sıcak veya soğuk⁶⁶ ya da yağmur-çamur rivâyetin delalet ettiği hükmü etkileyecektir. Keza Hz. Peygambere muhatap olan kişinin mü'min olmasıyla müşrik, münafık veya ehl-i kitap olması aynı şey değildir. Burada da söylenen söz muhatabına göre hüküm ifade edecektir. Dolayısıyla muhatabın kim olduğunun bilinmesi de önemlidir.

Ayrıca vârid olan rivâyetin muhataplarının, faillerinin hatta müşahitlerinin olaya etkileri ve katkıları göz ardı edilmeyecek öneme sahiptir. Çünkü hadis/sünnet olgusunun büyük çoğunluğunda bu kimseler (sahâbe) aktif veya pasif rol oynamışlardır. Ya da en azından görgü şahidi konumunda bulunmuşlardır.⁶⁷ Daha da önemlisi bu kimseler rivâyete konu olan vakıayı bize aktaran kişilerdir. Zira çok iyi bilinmektedir ki bize ulaşan rivâyet metinlerinin yarıya yakın kısmı aslındarâvinin, failin veya şahidin kişisel müşahedeleri, kanaatleri ve tespitlerinden ibarettir. Bu müşahede, kanaat ve tespitlerin ne anlam ifade ettiği, kendisine bina edilecek olan değer hükmü açısından oldukça önemlidir. Çünkü sahâbe de olsa insan olmak hasebiyle dalgınlık, dikkatsizlik, yanılma veya unutma gibi beşerî arızalardan hali değildir. Diğer taraftan anlayış ve kavrayışlarında bir takım farklılıkların olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Hülâsa olarak rivâyet metinlerinde aktif veya pasif rol oynayan kişilerin kim olduğunun ve rivâyetin vürûdündeki rollerinin ne olduğunun bilinmesi onun

⁶³ Meselâ namaz vakitlerinin başlangıç ve bitiş zamanları ile ilgili bazı rivâyetler için bkz. Malik, *Muvatta*, İstanbul: Çağrı Yayınları 1992, "Salât", 1, 2, 3, 4, Bu konudaki tartışmalar için de bkz. Abdül-Hayy el-Leknevî, *et-Ta'liku'l-mumecced 'alâ Muvattai Muhammed*, I-III, Daru'l-kalem, Dimeşk 1997. I, 150-176.

⁶⁴ "İnsanlarla la ilahe illallah deyinceye kadar savaşmakla emrolundum" (Buhârî, "Zekât", 51; Müslim, "İman", 32-36; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 314.) rivâyeti bunun örneklerinden birisidir. İlgili rivâyetin değişik varyantları ve yorumları için bkz. Bünyamin Erul, *Hadislerin Dili*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008, s. 24.

⁶⁵ Meselâ "Şeytan insanın damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşır" (Buhârî, "İ'tikâf" 11; Müslim, "Selâm" 23-25) rivâyeti bu konuda bize fikir verebilecek bir örnektir. Zira Hz. Peygamberin bu sözü hangi ortamda ve hangi zaman diliminde söylediği tespit edilemediğinde rivâyet tartışmalı hale gelecek ve bazı kesimler tarafından inkâr edilecektir. Oysa *vasat-ı vürûdu* bilindiğinde tenkide mahal bir problem kalmayacaktır.

⁶⁶ Aşırı sıcakta namazların serinlik vaktine ertelenmesi tavsiye edildiği gibi yağmur, fırtına vb. havalarda da namazların cem' edilmesine işaret eden rivâyetler de bunun örneklerindedir. Aynı şekilde yağmurlu ve çamurlu ortamlarda ayakta bevletmeye ya da su içmeye ruhsat veren rivâyetler bunlardır.

⁶⁷ Meselâ bazı rivâyetlerde yer alan ve sahâbenin "Resûlüllâh bu sözü söylerken ben de oradaydım" veya "bizzat Hz. Peygamberden bu kulaklarımla duydum" gibi sözleri bunun örneklerindedir.

anlaşılması açısından önem arz etmektedir.

3. Akıl yürütme yöntemi

Akil yürütme yöntemiyle tespit edilecek olan bu ortam bilgileri, çoğu kere rivâyet metninden bağımsız olan harici faktörlerdir. Burada amaç metinlerde görünmeyen ya da satır aralarında gizli kalmış olan bazı verileri birtakım mantikî karinelerle açığa çıkarmak olacaktır. Zira daha önce ifade ettiğimiz gibi rivâyetlerin çoğu siyak ve sibaklarından soyutlanarak ya da ihtisar edilerek ya-
lın halleriyle ele alındığı için adeta tek karelik bir fotoğraf mesabesinde kalmış ve anlama problemlerine yol açmıştır. Bu tür rivâyetlerde hazfedilen kısımlarla ilgili boşluklar akıl yürütme yöntemiyle, tahminî olarak takdir edilecektir.⁶⁸ Bu uygulama dönemin tarihsel ortam ve şartlarını göz önünde bulundurmaya kay-
dıyla, adeta rivâyetin geniş bir şekilde videoya kayıt altına alınmış durumu mesabesinde olacaktır. Meselâ bir rivâyette Hz. Peygamberin, yanında devenin yularını tutan kişiye “devenin yularını çek” buyurduğu aktarılmaktadır.⁶⁹ Eli-
mizdeki metinde kendisinin deve üzerinde olduğuna dair bir bilgi yoktur. Bu durumda biz cümlenin siyakından onun deve üzerinde olduğunu, deve üze-
rinde olduğuna göre de aynı zamanda bir seferde bulunduğunu akıl yürütme yöntemiyle kendimiz elde edeceğiz. Ayrıca “deve idrarı”, “kelerin öldürül-
mesi”, “maymunların recmi”, “Cessâse olayı” vb. rivâyetler dönemin tarihsel, kültürel, sosyal ve beşerî bağlamlarından kopuk olarak ele alındıkları için bir takım anlama problemlerinin ortaya çıkmasına yol açmışlardır.⁷⁰ Hâlbuki akıl yürütme yoluyla bu tür rivâyetlerin arka planında yer alan tarihî, coğrafi, kül-
türel, sosyal ve ekonomik şartları göz önünde bulundurarak onları değerlen-
dirmek daha isabetli sonuçlar elde etme imkânı sağlayacaktır.⁷¹

IV. Evsâtu'l-Vürûdun Tespit Edilebileceği Kaynaklar

Bütün saydığımız bu bilgilerin nereden, nasıl tespit edileceği elbette önemli bir sorundur. Ancak bu konuda müracaat edilecek olan kaynaklar çok uzakta aranmamalıdır Zira hadislerin vârid olduğu ortamlar ile ilgili bir kısım bilgi-
lere mevcut rivâyetlerin kendi içinde zaten yer verilmiştir. Biraz dikkat edildiği takdirde rivâyet metinlerinin satır aralarında bunları müşahede etmek müm-
kün olacaktır. Evsâtu'lvürûda dair bilgilerin bir kısmı zaten yukarıda tanıtmaya çalıştığımız esbâbu'l-vürûd ile ilgili müstakil kitaplarda bir araya toplan-
mıştır.

Kanaatimizce bu konuda müracaat edilecek önemli kaynaklardan birisi de

⁶⁸ Bu konuda tespit edilmiş bazı örnekler için bkz. Köktaş, Yavuz, *Hadis Usûlü Yazıları*, Ensar Yayınları, İstanbul 2010, s. 207-234.

⁶⁹ Buhârî, “Edeb” 10.

⁷⁰ Tenkit edilen bu tür rivâyetler için bkz. Hayri Kırbaçoğlu, *İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları 167-352.

⁷¹ Bu konudaki örnekler için bkz. Yavuz Köktaş, *Hadis Usûlü Yazıları*, 207-234.

o döneme ait tarihî, coğrafi, fizikî ve arkeolojik her türlü materyaldir. Özellikle bu konudaki bilgileri barındıran erken dönem tarih, siyer, meğâzi ve menâkıp türü kitaplar evsâtu'l-vürûd için doğal kaynak sayılabilir. Zira bu tür kitaplarda olaylar, fıkıh eksenli hadis kitapları olan Cami, Sünen ve Musannef türü eserlerin aksine, yazılış amaçlarına uygun olarak bağlamlarıyla birlikte ele alınmış ve nispeten bu haliyle korunarak günümüze taşınmıştır.

Evsâtu'l-vürûdun tespiti için izlenecek önemli yollardan birisi de bu hadislerin mevcut kaynaklardaki farklı rivâyetlerine birlikte bakmak olacaktır. Ancak bu durumda fotoğrafın tamamını görme imkânı elde edilebilir. Zira rivâyetin birinde yer verilmeyen ortam bilgilerine diğer birinde yer verilebilmektedir. Hadis şarihlerinin çoğunlukla bu yola başvurdukları, aynı konudaki birçok rivâyeti birlikte değerlendirerek anlama ve yorumlama yoluna gittikleri bilinmektedir. Dolayısıyla bu hususta derli toplu malzeme bulabileceğimiz önemli kaynaklardan birisi şerh kitaplarıdır. Özellikle zengin içerikli şerhlerde konu birliği olan farklı rivâyetler bütün yönleriyle etraflı bir şekilde ele alınıp değerlendirilmektedir. Bunun birçok pratik faydasından birisi adeta bir pazılın parçalarını yerine yerleştirmek gibi rivâyetlerdeki boşlukları doldurarak fotoğrafı bir bütün halinde görme imkânı vermesidir.

Bu konuda yazılı kaynaklardan elde edilecek bir bulgu yok ise en son başvurulacak yol, daha önce ifade ettiğimiz gibi akıl yürütme yöntemi olacaktır. Bu da ilgili rivâyetlerin vârid oldukları tarihî konjonktüre bütüncül olarak bakmaktan geçmektedir. Burada belirli bir sebepten ziyade, söz konusu hadisin vârid olduğu veya eylemin gerçekleştiği tarihsel ortam ve şartların tamamı bir bütün halinde okunup, bunların hadisle ilgisi kurulmaya çalışılmalıdır.

V. Sonuç

Hız. Peygamberden çeyrek asra yakın bir zaman diliminde değişik ortam ve şartlarda sadır olan sünnet olgusunu bize intikal ettiren rivâyet metinlerine hadis diyoruz. Bir yönüyle dinin asıllarını oluşturan bu metinler temel kaynaklardaki yerini alıncaya kadar bir takım badirelerden geçmiştir. Bu süreçte söz konusu rivâyetlerin kahir ekseriyetinin ortaya çıkış zamanı, zemini ve tarihî vasatı ile ilgili bilgiler maalesef terk edilmiştir. Bu durum da sünnetin yanlış anlaşılmasına, hatta bazı rivâyetlerin inkârına sebep olmuştur. Hâlbuki rivâyetlerin ortaya çıktığı tarihî vasat göz önünde bulundurulduğu vakit, hem sübut hem de delalet ile ilgili birçok problem çözülmüş olacaktır. Bu çalışmayla, zaman olarak asr-ı saadet, mekân olarak da Ceziretu'l-'Arab bir bütün halinde hadislerin ortaya çıktığı tarihî vasat olarak belirlenmiştir. Hadis metinleri 'evsâtu vürûdi'l-hadîs' şeklinde formüle edilen söz konusu ortam bilgileri dikkate alınarak değerlendirildiğinde bu konudaki önemli bir boşluk doldurulmuş olacaktır.

“Bir İstilah Denemesi: Evsâtu Vurûdi’l-Hadis”

Özet: Hadis usulü ilminin bir ıstılahlar ilmi olduğu ehlinin malumudur. Zira rivâyetlerin hem sıhhati hem de delaleti açısından ıstılahlar hayati önem arz etmektedir. Bu önemine binaen erken dönemlerden itibaren bu alanda zengin bir literatür oluşturulmuştur. Biz de bu alana katkı sunacağını düşündüğümüz bir ıstılah denemesinde bulunmak istiyoruz. Son dönemlerde Kur’ân için kullanılan “nüzûl ortamı” kavramının farklı ifade biçimi olan bu ıstılah, hadislerin içinde vârid olduğu tarihî ortam ve şartların tespitini ifade etmek üzere “evsâtu vurûdi’l-hadis” olarak nitelendirilecektir. Zira Hz. Peygamber bir beşer olarak belli bir zaman diliminde dünyanın belirli bir coğrafyasında yaşadı. Ondan sadır olan sünnet/hadis olgusunda bu zaman ve mekâna unsurlarına bağlı olarak tarihî bir ortamda vârid oldu. Bu ortam ve şartların bilinmesi hadislerin doğru anlaşılmasında hayati önem taşımaktadır. Bu vesileyle bu makalede evsâtu’l-vürûd terkibi tanımlanarak hadis ilmi açısından temellen-dirilmeye çalışılacaktır.

Atıf: Necmeddin ŞEKER, “Bir İstilah Denemesi: Evsâtu Vurûdi’l-Hadis”, *Hadis Tetkikleri Dergisi (HTD)*, XVII/1, 2019, ss. 23-40.

Anahtar Kelimeler: Sünnet, Tarih, Ortam, Yorum.